

**Мирослав Янакиев**

## **ЗА ГРАМЕМИТЕ, НАРИЧАНИ В БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИКА „СЕГАШНО ВРЕМЕ“ И „БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ“\***

Начините, по които се описват значенията на формите за „сегашно време“ и на формите за „бъдеще време“ в нашите граматически ръководства, будят сериозни възражения. Така, за формите на „сегашното време“ се казва обикновено, че изразяват „действие, което се върши в момента на говоренето“<sup>1</sup>, а за формите на „бъдещето време“ се твърди, че изразяват „действие, което ще се върши след момента на изказването му“<sup>2</sup>. От логическо гледище тези определения са очевидно погрешни, защото съдържат така наречения „порочен кръг (circulus vitiosus)“: за да се определи значението на формите за сегашно време, е употребена форма пак за сегашно време; за да се определи значението на формите за бъдеще време, е употребена форма пак за бъдеще време. Но това не е най-голямата беда – определенията може да се редактират по-внимателно, глаголните форми в тях са леко отстраними. Ще се получат следните изрази: „Всяка форма за сегашно време означава действие в момента на говоренето“ и „Всяка форма за бъдеще време означава действие след момента на говоренето“. Сега „порочен кръг“ няма.

---

\* Първата част на тази статия е публикувана в: *Известия на института за български език*, книга VIII, Изд. на БАН, 1962 г., с. 419–432 [= *Лингвистиката и езиковото обучение*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007 с. 107–121]. Изглежда, че поради липса на място там не е била публикувана втората част на статията, където се разглеждат грамемите в старобългарски. По-късно в сб.: *Помагало по българска морфология*. Съст. П. Пашов, Р. Ницолова. София 1976, с. 230–251 авторът добавя и тази втора част (тук от с. 19 нататък). При публикацията на статията в интернет Мирена Янакиева провери старобългарските примери и отстрани някои грешки, премахнати са и няколко технически грешки при логическите функции в колоната „Семонен състав“ на таблицата в края на текста. – бел. А. И.

- 1 Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1944, с. 213, § 242; също Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, *Съвременен български език*, Учебник за I и II курс на учителските институти. Част II, София, 1957, с. 36. срв. и А. Теодоров-Балан, *Нова българска граматика за всякого*. Дял първи – за думите. Свезка трета – глагол, София, 1958, с. 332.
- 2 Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, с. 249, § 268 ; Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, пос. съч., с. 56; у А. Теодоров-Балан (пос. съч., стр. 340, § 521) вместо „ще се върши“ – „има да трае или да протече“.

И в този „усъвършенствуван“ вид обаче определения не задоволяват. Не задоволяват, защото формите за „сегашно време“ много често не съобщават за „действия в момента на говоренето“, а и формите за „бъдеще време“ понякога не съобщават за „действия след момента на говоренето“. За да се „преодолее“ несъответствието между цитираните определения и фактите, в учебниците се въвеждат раздели за така наречените „употреби вместо...“ и там се говори за случаите, когато формите за „сегашно време“ или формите за „бъдеще време“ са употребени в противоречие с „определенията“ на значенията си.

Така, оказва се, че „сегашно време“ често се употребява и „вместо минало време, за да се придаде по-голяма нагледност и живост на разказа“<sup>3</sup>, и „вместо бъдеще време“<sup>4</sup>. За „бъдеще време“ обикновено не се твърди така определено, че може да се употребява за означаване на действия преди момента на говоренето или във момента на говоренето, но причината е в сравнителната рядкост на тези употреби, а не в някакви скрупули спрямо логичността на изложението<sup>5</sup>.

За да проличи незадоволителността на разглежданите граматически описания, достатъчно е да се опише по подобен начин някакъв „език“, състоящ се от сигнали на улични светофари: 1) основното значение на ’червения сигнал’ е „Спри!“; 2) основното значение на ’зеления сигнал’ е „Премини!“; 3) ’червеният сигнал’ често се употребява за по-голяма нагледност и живост на съобщението и със значение „Премини!“; 4) ’зеленият сигнал’ се употребява понякога и със значение „Спри!“

Ако приемем, че понятията „настояще“, „минало“ и „бъдеще“ са несъвместими логически, единственият възможен изход от „сляпата улица“ е да се съгласим, че даването в нашите граматички описание на „значенията“ и „употребите“ на „сегашното време“ и „бъдещето време“ е погрешно и трябва да се поправи.

---

3 Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, пос. съч., с. 37.

4 Пак там.

5 Например в „Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин (с. 249, § 269, т. б) се казва, че „бъдеще време“ „може да се употребява (вместо сегашно)“ и макар да се уточнява, че тази употреба се отнася само за „повторителни действия“, тези действия не може да се тълкуват като видово отличие (*differentia specifica*) на „бъдещето време“, защото и „сегашно време“ има същата употреба.

Настоящата статия има тъкмо такава задача. С цел да се постигне оптимална компактност и яснота на крайните формулировки, използвани са термини от репертоарите на Пражкия лингвистичен кръжок, на някои дескриптивистки лингвистични школи и на съвременната логика. Тъй като тези термини обаче са слабо познати у нас, дават се и съответствията им в терминологията на традиционната школна логика.

С всеки от термините „сегашно време“ и „бъдеще време“ в нашите граматически ръководства се означава 'значение' на определена 'морфема'<sup>6</sup>. Тъй като за 'значенията', които са обект на граматиката, напоследък се използва краткият и практически удобен термин 'грамема', тук занапред, вместо да се казва 'значението на формите за сегашно време' и 'значението на формите за бъдеще време', ще се казва 'грамемата сегашно време' и 'грамемата бъдеще време'. Всяка 'грамема' трябва да получи някакво условно название, което прави възможно да се оперира с нея в езикознанието, но не бива да се смесва със самата 'грамема'. Тя представлява съвкупност от елементарни компоненти, всеки от които ще бъде наричан 'морфологически диференциален

---

6 За термина 'морфема' и образуваните от негови корен термини 'морфа' и 'аломорфа', така, както се използват тук, вж. консултацията „Морфема, семема, морфа, аломорфа“ в сп. Език и литература, 1961, кн. 4, с. 66–67. Неотдавна Ю. Маслов (О некоторых расхождениях в понимании термина „морфема“. Ученые записки ЛГУ, 1961, № 301, серия филологический наук, вып. 60, с. 140–152) препоръчва за „некоренните, носещи граматическа информация морфеми“ да се използва предложението през 30-те години от Вл. Скаличка латинско-гръцки термин „формема“ (малко странен впрочем за свикналите с „едноезичност“ в терминотворчеството лингвисти). Такова терминологично специфициране на част от обема на понятието 'морфема' е практически полезно, но не бива да се забравя, че 'коренните морфеми' („семантеми“ по Вандриес – Маслов) са само статистически, вероятно, но не и логически, семантично разграничими от „формите“: 'коренните морфеми' са 'морфеми с малка фреквентност', „формемите“ са 'морфеми с голяма фреквентност'!

Практически потребно е също разграничаването на два вида 'морфеми' – 'мономорфеми' и 'полиморфеми'. Една 'морфема' е 'полиморфема', ако се окаже, че при увеличаване броя на анализирани изрази нейната неразчлененост, установена при анализ на по-ограничен брой изрази, не може да се поддържа, ако се установи, че в увеличени брой изследвани изрази 'морфемата' се оказва 'морфемосъчетание'. 'Мономорфема' е една 'морфема', когато неразчленеността ѝ остава в сила и при изследване на всички познати на изследвача изрази. С въвеждането на термините 'полиморфема' и 'мономорфема' терминът 'морфема' остава уместен тогава, когато не е потребно да се уточни дали една морфема, неразчленима във пределите на едно описвано множество изрази, е неразчленима и вън от пределите на това множество.

признак' или, по-кратко, 'семон'<sup>7</sup>. Разбира се, практически удобно е названието на грамемата да отразява структурата ѝ. Затова вместо термините „сегашно време“ и „бъдеще време“ по-късно ще бъдат предложени други. Не бива обаче да се забравя, че и те ще бъдат 'названия', т. е. условни.

Казано с терминологията на традиционната школна логика, всяка 'грамема' е 'съдържание на понятие'. 'Признаците, от които се състои това съдържание', са 'морфологичните диференциални признаци (семоните) на грамемата', а 'названието на грамемата' е 'названието на понятието'. Под 'морфема (на съответна грамема)' или 'формема (на съответна грамема)' се разбира 'обемът на понятието, чието съдържание представлява грамемата', а 'аломорфите, образуващи морфемата', са 'предметите, съставляващи обема на понятието'.

За граматическото описание особено важни са отношенията между грамемите. Когато две грамеми се отличават само по това, че в едната задължително е на лице определен 'диференциален признак (семон)', а в другата същият диференциален признак (семон) може да е на лице, но може и да липсва, казваме, че двете грамеми са в 'субординационна опозиция'. Първата грамема в такъв случай наричат 'маркиран член на опозицията', а втората – 'немаркиран член на опозицията'.

Когато две грамеми се отличават само по това, че в едната е налице задължително определен 'диференциален признак (семон)', а в другата вместо този диференциален признак (семон) е налице също задължително друг определен 'диференциален признак (семон)', казваме, че двете грамеми се намират в еквиполентна

---

7 Колко удобно става граматическото описание, като се въведат термините 'грамема' и 'морфологически диференциален признак', може да се види например от забележителната по компактността на изложението книга на В. В. Иванов и В. Н. Топоров „Санскрит“ (Москва, 1960). Струва ми се само, че вместо сложния термин 'морфологически диференциален признак' по-удобен за работа, а и от теоретично гледище би бил терминът 'семон', защото чрез морфемната си връзка с термини като 'нуклон' и 'фотон' би подсказвал конструктивния характер на понятието, означавано с него. За понятието 'конструкт' в лингвистиката вж. С. К. Шаумян, О понятиях лингвистической системы и лингвистического знака. АН СССР, Институт славяноведения. Краткие сообщения, 30, с. 3–13.

опозиция'. И двете грамеме, участващи в еквиполентната опозиция, са нейни 'маркирани (но с различни „марки“!) членове'.<sup>8</sup>

Ако си послужим с термини на традиционната логика, 'субординационната опозиция' трябва да характеризираме като 'отношение между две понятия, едното от които (това, чието съдържание представлява маркираната грамема) е видово (подчинено) спрямо другото, което е родово (надредно)', защото в грамемата, представляваща съдържание на второто понятие (немаркираната), не се съдържа задължително „марката“ на първата грамема. 'Еквиполентната опозиция' пък трябва да се характеризира като 'отношение между две съподчинени (видови) понятия'.

Ако си послужим с една от символиките на съвременната логика<sup>9</sup>, грамемите, членове на 'субординационна' или 'еквиполентна' опозиция, ще получат следния вид:

### I. Щом

- (1)  $S$                     означава комплекс от семони, налични както в маркираната, така и в немаркираната грамема на една субординационна опозиция,
- (2)  $s$                     означава семона, характеризиращ маркираната грамема в същата субординационна опозиция,
- (3)  $\bar{s}$                     означава липсата на семона  $s$ ,

---

8 Понятието 'субординационна опозиция' се гради върху формулираното за първи път от Р. Якобсон през 1932 г., разбиране на 'немаркирания член в опозицията' като понятие, в съдържанието на което признакът ( $\alpha$ ), характеризиращ 'маркирания член', може да липсва ( $\text{не-}\alpha$ ), но може и да е на лице ( $\alpha$ ), т. е. че признакът, характеризиращ 'маркирания член', е ирелевантен (несъществен) за понятието 'немаркиран член'. Срв. R. Jakobson. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen der russischen Kasus. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 6, Prague, 1936, с. 246.

За термина 'еквиполентна опозиция' вж. Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, Москва, 1960, с. 83. Трябва обаче да се обърне внимание, че за Трубецкой терминът „привативна опозиция“ (срв. пос. съч., стр. 82–83) означава опозиция, различна от 'еквиполентната' (срв. и Т. Milewski. Wstęp do językoznawstwa. II wydanie, Łódź–Kraków, 1959, с. 22–23), а може да се докаже, че „привативната опозиция“ е вид 'еквиполентна опозиция', при който се касае за отношение между частите от дихотомично деление на едно понятие – единият член има „марка“  $\alpha$ , а другият „марка“  $\text{не-}\alpha$ . Затова в настоящата статия терминът „привативна опозиция“ не се използва. Не се използва по същите причини и терминът „корелация“.

9 В тази символика точката ( $\cdot$ ) означава 'конюнкция', а  $\vee$  се символизира 'дизюнкция (инклузивна)'. Вж. Г. Клаус, Введение в формальную логику. Перевод с немецкого и предисловие А. А. Ветрова, Москва, 1960, с. 80.

то

(4)  $S . s$  ще означава маркираната грамема на субординационната опозиция, а

(5)  $S . (s \vee \bar{s})$  ще означава немаркираната грамема на субординационната опозиция.

## II. Щом

(1')  $A$  означава комплекс от семони, налични както в едната, така и в другата грамема на една еквиполентна опозиция,

(2')  $a_1$  означава семона, характеризиращ едната грамема на същата еквиполентна опозиция,

(3')  $\bar{a}_1$  означава липсата на семона  $a_1$ ,

(2'')  $a_2$  означава семона, характеризиращ другата грамема на същата еквиполентна опозиция,

(3'')  $\bar{a}_2$  означава липсата на семона  $a_2$ ,

то

(4')  $A . a_1 . \bar{a}_2$  ще означава едната от грамемите на еквиполентната опозиция,

а

(5')  $A . \bar{a}_1 . a_2$  ще означава другата от грамемите на еквиполентната опозиция.

(6') Ако  $a_2$  е тъждествено с  $\bar{a}_1$ , а  $a_1$  е тъждествено с  $\bar{a}_2$ ,

то

(4'')  $A . a_1$  или  $A . a_2$  ще означава едната от грамемите на еквиполентната (или в този случай, по терминологията на Трубецкой, „привативната“) опозиция,

а

(5'')  $A . \bar{a}_1$  или  $A . \bar{a}_2$  ще означава другата („немаркираната“ по Трубецкой) от грамемите на еквиполентната („привативната“ по Трубецкой) опозиция.

След дадените терминологични разяснения може да се даде вече точно описание на грамемите „сегашно време“ и „бъдеще време“ в българския език днес, т. е. да се посочат релевантните семони за всяка грамема и да се характеризират опозициите, в които тя участва.

В българския език днес грамемата „сегашно време“ съдържа два релевантни диференциални признака (семони). Подходящо название за първия е 'континуативност' (съкратено 'С'), а за втория 'ориентираност към момент' – (съкратено 'М'). Съчетанието от тези два семона може да се определи като 'непрекратеност на действието в ориентационния момент'. Следователно за формите на „сегашното време“ може да се каже само, че представят действието, означено с глаголната основа, като 'продължаващо (непрекратено) в някакъв момент'. Ето защо терминът „сегашно време“ е неточен. Тъй като семонът 'континуативност' предполага и количество на семона 'ориентираност към момент' ( $C \rightarrow M$ ), по-удобно е съответната грамема да се нарича не „сегашно време“, а 'континуатив'. Формите на „сегашно време“ сами не съобщават, че означаваното от тях действие е налице именно в момента на говоренето.

На тази неопределеност в темпоралната ориентация се дължи „универсалността“ на формите за „сегашно време“ – с тях може да се съобщава и за минали действия, стига само да се ориентират към минал ориентационен момент чрез контекстов детерминатор (обстоятелство за време, обстоятелствено изречение). Контекстови детерминатори или, по-често, ситуационни детерминатори могат да превръщат темпоралната неопределеност на континуатива (т. е. „сегашното време“) и в сигнал за действие „в момента на говоренето“, но от това не следва, че самият континуатив означава такова действие. Напр., ако кажа на човек, който ме наблюдава, „Аз пиша“ и наистина пиша в момента, ориентацията на континуатива към момента на говоренето ще се даде не от самия континуатив, а от ситуацията, съпътстваща моя израз. Когато не се взема пред вид тази ситуация, получава се впечатлението, че континуативът „пиша“ означава „писане в момента на говоренето“.

Има обаче и още една причина, която подтиква към дефиниране на континуатива като „време, ориентирано към момента на говоренето“. Той участва като немаркирана грамема в субординационна опозиция, маркирания член на която образуват всички грамеми, наричани 'минали времена'. Маркирацията семон в тях може да се определи като 'ориентираност на действието към минал момент, т. е. към момент, предходен спрямо момента на говоренето'. Занапред ще наричам този семон 'претеритивност' (съкратено 'P'), а миналите времена – 'претеритиви'. Когато възприемаме континуативна форма, но не възприемаме с нея нито контекстов, нито ситуационен детерминатор, липсата на детерминатор ни служи с известна доза вероятност като сигнал, че континуативът трябва да се ориентира към момента на говоренето. Например при въпрос „Какво прави Иван?“ и отговор „Чете“ събеседниците, ако не виждат Иван, предполагат 'непретеритивна континуативност' на действията „правене“ и „четене“, т. е. непрекратеност в момента на говоренето.

Как изглеждат направените до тук констатации, ако се изразят с терминологията на традиционната школка логика?

Континуативът („сегашното време“) е съдържание на понятие, родово спрямо претеритивите („миналите времена“). Изрази, в които ясно личи логическо отношение, идентично с отношението между континуатива и претеритивите, са например 'четириъгълник', 'квадрат', 'правоъгълник', 'ромб', 'ромбоид' и 'трапец'. Ако на X е наредено, когато види някакъв четириъгълник, да съобщава каква фигура вижда, като използва посочените по-горе думи и други изрази, но без думата 'трапецоид', поведението му ще бъде аналогично с поведението на българина, който подбира за изказването си континуативна или претеритивна форма.

Да покажем на X ромб. Той ще има възможност да избира между думата 'ромб' и израза 'равностранен неправоегълен четириъгълник', образуван от названието на родово (спрямо 'ромб') понятие и контекстовия детерминатор 'равностранен неправоегълен'. Така и българинът, когато трябва да съобщи за минало събитие, има възможност да избира между някое от „миналите времена“ и немаркираната континуативна грамема плюс контекстов временен детерминатор. А ако чуем X да казва



просто „четириъгълник“, като знаем какви названия на видове четириъгълници са му известни, ние с известна доза вероятност ще решим, че X вижда трапезоид, макар че напълно сигурни не можем да бъдем.

Точното описание на грамемата „сегашно време“, т. е. на континуатива, позволява да се даде напълно задоволително обяснение на така наречените „форми за сегашно време на глаголи от свършен вид“. Както е известно, в съвременния български език единична 'форма за сегашно време на глагол от свършен вид' в отделно изречение не може да се употреби, но достатъчно е да се свърже с нея в едно изречение само още една глаголна форма (разбира се, по определени правила), за да стане тя напълно естествен израз на мисъл. В нашите граматически ръководства този факт се отбелязва, но не се обяснява. А неговото обяснение е ключ за правилното разбиране на редица други особености в употребата на новобългарските форми.

За да намерим това обяснение, трябва предварително да установим какво представляват грамемите, наричани обикновено в нашата граматика „свършен вид“ и „несвършен вид“. С публикуването на обширната студия на Ю. Маслов върху глаголният вид в съвременния български книжовен език<sup>10</sup> стана съвсем ясно, че опозицията между грамемите, наричани „свършен вид“ и „несвършен вид“, е субординационна. Маркирана грамема в тази опозиция е „свършеният вид“, а „несвършеният вид“ е немаркирана грамема. „Марката“ на „свършения вид“ представлява един-единствен семон, който може да се определи като 'цялостност (тотализираност) на действието', т. е. като 'приключеност на действието в ориентационния момент'<sup>11</sup>. Поради терминологичните неудобства, свързани с използването на названието „свършен вид“ и на неговото латинско съответствие „перфектна“, (постоянно се излагаме на опасността да смесим казаното за „свършения вид“ (перфектива) с важещото за „минало свършено време“ или за „перфекта“!), тук семонът, характеризиращ „свършения вид“

---

10 Ю. С. Маслов, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление). В сборника „Вопросы грамматики болгарского литературного языка“ (Москва, 1959), с. 157–312.

11 Ю. С. Маслов, пос. съч., с. 310.

(„перфектива“), ще бъде наричан в съответствие с определението си 'тотализираност' (съкратено 'Т'), а „перфективните“ действия ще бъдат наричани 'тотализирани'.

Сега вече може да се каже: единичният тотализиран континуатив (т. е. единичната форма за „сегашно време“ на глагол от „свършен вид“) не се използва в българския език, защото континуативността имплицира нетотализираност, т. е. значението на единичния тотализиран континуатив не отговаря на никаква реална ситуация. Казано с терминологията на традиционната школна логика, понятието 'тотализиран континуатив' крие 'contradictio in terminis'<sup>12</sup> а в символиката на съвременната логика твърдението, че единичният тотализиран континуатив е невъзможен, може да получи израз в следната 'винаги истинна формула':  $T.(C \rightarrow \bar{T}) \rightarrow \bar{T}.\bar{C}$ <sup>13</sup>.

Глаголната форма за „сегашно време“ на глаголи от „свършен вид“ обаче става веднага използвана в българския език, щом се съчетае с поне една друга глаголна форма или дори с безглаголно (но друго) изречение. Срв. например: „Погледнеш и ахнеш от възторг“ или „Погледнеш – море от планини“, „Вслушаш се – мъртва тишина“. Причината за това на пръв поглед парадоксално положение се крие в промяната на „действието“, на което се приписва 'континуативност', Континуативността се отнася вече не към всяко действие, макар че носещата я морфема се представя чрез своя аломорфа във всяка глаголна форма, а към цялата поредица от действия в израза. Тази континуативност не имплицира вече нетотализираност за всяко отделно действие от поредицата и на израза отговаря реална ситуация – той съобщава за 'континуативна поредица от тотализирани действия'.

Континуативът може да съобщава и за „бъдещи действия“, когато край него е на лице контекстов моментен детерминатор, ориентиращ действието към „бъдещето“. Срв. „Утре в 5 ч. заминавам за Варна“ или „Довечера Иванов говори за Толстой, ела да слушаш“.

---

12 Вж. Н. И. Кондаков, Логика. Пособие для учителей, Москва, 1954, с. 447.

13 Стрелката означава логическа импликация. Вж. Г. Клаус, пос. съч., с. 80. За смисъла на термина '(винаги) истинна формула' вж. П. С. Новиков, Элементы математической логики, Москва, 1959, с. 74 нт.  $T$  и  $C$  означават съответно 'тотализирано действие' и 'континуативно действие', а чертите над  $T$  или  $T.C$  – логическо отрицание.

Следователно в така наречените „форми за бъдеще време“ морфемата 'ще' от чисто темпорално гледище би била излишна при наличие на 'бъдещ' ('футурен') контекстов детерминатор. Формата „за сегашно време“, която е задължителен компонент на формите за така нареченото „бъдеще време“, и без помощта на частицата 'ще' може да означава „бъдещо действие“. Но и в изрази, които не съдържат футурен моментен детерминатор, морфемата 'ще', колкото и странно да изглежда това, също не ориентира изразеното с личната глаголна форма за „сегашно време“ действие към „бъдещето“. Ако 'ще' беше „футурен детерминатор“, то нямаше да бъде възможно в изрази, отнасяни от контекстови детерминатори към миналото, защото логическата стойност на такива изрази би била „неистина“, т. е. на такива изрази не би съответствувала никаква реална ситуация. А в съвременния български език напълно възможни са изрази, съдържащи в рамките на една предикация и 'ще', и 'ориентиращ към миналото контекстов детерминатор'. Примери:

„Знаеш ли какво стана? Вчера в 5 часът, тъкмо ще излизаме и на вратата се звънва.“

„Добър човек беше покойният ни съсед, помагаше ни – децата ни ще нагледа, като купува едно-друго от пазара, и за нас ще купи я грозде, я праскови, а да му платим това, дето ни е купил, и дума да не става.“

„Излезе ли Иван? – Ще излезе, да не мислиш, че тебе ще чака.“

'Ще' участва и в изрази, които контекстови детерминатори явно отнасят към момента на говоренето. Това също нямаше да е възможно, ако 'ще' беше „футурен детерминатор“. Примери:

„Ама Митко седнал да учи. – Ще учи я, няма само да хойка.“

„Гледай ти, моторът вече работи. – Ще работи, как няма да работи, намери си и той майстора.“

Че 'ще' в така наречените форми „за бъдеще време“ не е „футурен детерминатор“, подсказва и семантичният анализ на самото 'ще'. 'Ще' е полиморфема за съзнанието на съвременния българин: 'щ-' тук е носител на значение, ясно изделимо от множеството изрази 'щ-а, щ-еш, щ-е, щ-ем и т. н.', а '-е' без съмнение функционира като аломорфа на морфемата, означаваща (между другото) „сегашно време“, т. е. 'континуативност'.

Очевидно, '-е' не е „футурен детерминатор“. Ако 'щ-' също не означава „в бъдеще, след момента на говоренето“, „футурността“, приписвана на така наречените „форми за бъдеще време“ в съвременния български език, се оказва без морфемна опора. Етимологически 'щ-' е свързано с общославянския корен \*ch-t-<sup>14</sup>, означаващ 'искане, желание', Днешната семема на 'щ-' в българския език е разширила значението си, като е загубила семона, който е допускал тя да описва състояния само на живи същества. Така днес семемата на 'щ-' може да описва състояния на всякакви (живи и неживи) обекти, стига само тези състояния да са 'наложителни, нужни, необходими'<sup>15</sup>, а тъй като семонът 'наложителност, нужност, необходимост' принадлежи към категорията на 'модалните' семони, на опозицията между грамемите, съдържащи този семон, и грамемите, които го нямат в състава си, трябва да се гледа като на 'модална опозиция', т. е. на грамемите, съдържащи този семон, трябва да се гледа като на 'наклонения'. Трябва да се категоризира като 'наклонение' следователно и грамемата, наричана в българските граматически ръководства „бъдеще време“, защото между нея и грамемата 'континуатив' (наричана „сегашно време“) е на лице не темпорална, а модална опозиция. Какво пречи да се види неиндикативната същност на „бъдещето време“?

Морфемата 'щ-' съобщава, че действието се оценява като 'наложително, необходимо' и от съобщаващия ('модалния субект' по терминологията на Ш. Бали<sup>16</sup>), и от глаголното лице ('диктумния субект' по същата терминология). Тъй като маркираното по подобен начин действие обикновено се реализира, оценъчният

---

14 Срв. Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, с. 696. Трябва да се обърне внимание, че 'ща' може да се развие нормално само от ъ-огласовка на корена хъштж > хштж (след изчезването на ъ в слаба позиция) > щъ (= правописно 'ща', след отпадане на -х-). Коренът \*ch-t- с о-огласовка би дал в новобълг. 'оща' (< хъштж)!

15 За връзката между 'необходимостта' и 'волята' (т. е. 'желанието') срв. Ш. Балли, Общая лингвистика и вопросы французского языка, Москва, 1955, с. 45 (заб. под черта \*\*\*).

16 Цит. съч., с. 44 нт.: впрочем Юрд. Трифонов още през 1908 г. отбелязва, че за да употреби българинът форма за „бъдеще време“, той трябва да е „уверен в настъпването на действието“. Вж. Юрд. Трифонов, Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език. Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, LXIX, 1908, с. 1–2.

(неиндикативният) компонент в грамемата „бъдеще време“ не се забелязва – изглежда, като че чрез глаголната форма за „бъдеще време“ действието просто се регистрира, без да се дава оценка на реалността му. Една аналогия ще направи очевидна погрешността на впечатлението, че с формите за „бъдеще време“ само се регистрира, защото с тях се означават реализиращи се събития: отношението между индикативната грамема „сегашно време“ и неиндикативната грамема „бъдеще време“ е аналогично с отношението между значенията на изразите „Иван чете“ и „Вярно е, че Иван чете“. Докато в „Иван чете“ не е на лице експлицитен ’модус’ (просто се регистрира фактът), във „Вярно е, че Иван чете“ може да се видят отделно ’диктум’ („Иван чете“) и ’модус’ („Вярно е, че“). И двата израза имат един и същ ’диктум’, но първият израз („Иван чете“) все пак е ’индикативен’, защото не съобщава оценка на съобщаващия за реалността на ’диктума’, а вторият е ’неиндикативен’, защото оценява експлицитно, макар и като достоверна („Вярно е, че“), реалността на съобщаваното от ’диктума’ („Иван чете“)<sup>17</sup>.

’Модалният’ характер на грамемата „бъдеще време“ обяснява напълно задоволително всички „употреби“ на формите за „бъдеще време“, като се почне от „употребата“ им в аподозиса на така наречения „реален условен период“ („Ако ме повикаш, ще дойда“) и се стигне до така наречената „предположителна употреба на бъдеще време вместо сегашно“ в изрази, подобни на „Тази къща ще е на Иван“ (в смисъл: „Тази къща навярно е на Иван“)<sup>18</sup>. Във всичките си „употреби“ формите за „бъдеще време“ имат едно и също значение. Те съобщават за ’предположение, което съобщаващият смята, че няма да бъде оспорено’. Другояче

---

17 Характерно е, че когато се говори за „взаимозависимостта“ между модалните и темпоралните отношения, за пример се сочат „модални“ значения, придобити от формите за „бъдеще време“, без да се забелязва, че самата грамема, наречена „бъдеще време“, е модална и че следователно се касае за семантични промени във рамките на категорията ’модалност’, а не за преминаване на „време“ в „наклонение“ и обратно. Срв. Н. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Fünfte Auflage. Halle, S. 1920, § 192. Срв. и Ю. С. Мартемьянов, *Существует ли во французском языке mode conditionnel?* В сб. *Романо-германская филология*, вып. 3 (изд. на АН СССР, Москва, 1961, с. 127–147), където се „доказва“, че във френския език „условно наклонение“ не съществува, защото формите му са форми на *futur dans le passé*.

18 Вж. Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, с. 249, т. а.

казано, грамемата „бъдеще време“ освен семона 'континуативност' съдържа и още два семона – 'предположителност (презумптивност, хипотетичност)' и 'неоспорваност (недискусионност, категоричност)'<sup>19</sup>. С оглед на това точни названия за тази грамема са 'сегашно време, категорично предположително наклонение' и 'континуатив на категоричния презумптив' (или обратно – 'категоричен презумптив на континуатива'<sup>20</sup>).

Прилагателното 'категоричен' в тези термини сигнализира, че грамемата, наричана обикновено „бъдеще време“, стои в екви-полентни опозиции спрямо редица други 'хипотетични' грамеми, които са обаче 'некатегорични'. В българските граматически ръководства тези грамеми не се характеризират общо като 'некатегорични', а за някои даже не се споменава в раздела за глаголното спрежение, защото езиковите им изрази се третират не като глаголни форми, а като синтактични обекти „съставни сказуеми“. Например така нареченото „повелително наклонение“ е '(некатегоричен) волунтативен презумптив', защото формите му означават действие, което е желано от съобщаващия, без последният да го представя като смятано за необходимо и от диктумния субект. А формите от типа 'трябва да пее', които в българските граматически ръководства не се разглеждат като глаголни форми, са форми на грамемата '(некатегоричен) нецесивен презумптив', защото означават действие, което съобщаващият оценява като необходимо, без да твърди, че за необходимо го смята и диктумният субект.

19 За „някакъв оттенък на гадателност“ (т. е. предположителност, хипотетичност), съдържащ се в „самата природа“ на „бъдещето време“, говори Ю. Маслов в своя „Очерк болгарской грамматики“ (Москва, 1956, с. 243). Срв. и Ж. Вандриес, Язык, Москва, 1937, с. 147. Странният факт, че Маслов, след като приема съществуването на такъв, явно модален компонент в „самата природа“ на „бъдещето време“, не поставя под съмнение „изявителността“ на това „време“, може да се обясни със силата на граматическата традиция. По-решителни спрямо противопоставянето 'хипотетичност – нехипотетичност' са В. В. Иванов и В. Н. Топоров („Санскрит“, с. 99), които изобщо характеризират това противопоставяне като „близко с противопоставянията между наклоненията“, макар че и те подреждат традиционно „хипотетичната“ грамема „бъдеще време“ в таблицата на „времето и вида“.

20 Комутативността на 'континуатив' и 'категоричен презумптив' в термина е израз на взаимната независимост на семоните, образуващи описваната грамема. Ако описваме 'континуативите', уместен ще бъде терминът 'континуатив на категоричния презумптив'. Ако описваме 'презумптивите', обратно, уместен ще бъде терминът 'категоричен презумптив на континуатива'.

И така „бъдещето време“ в съвременния български език е една от цяла група 'презумптивни' грамими. Тук те няма да бъдат разглеждани. Важно е обаче да се отбележи безспорното свойство на поне част от тях (тези, които имат за изрази „съставни сказуеми“, или, по-точно, които имат изрази, състоящи се от две спрегаеми глаголни форми – едната израз на 'модуса', другата на 'диктума') отделно да предицират („да осказуемяват“) 'модуса' и 'диктума'. Това свойство притежава и „бъдещето време“, защото 'ще' е спрегаема глаголна форма. Именно това свойство обяснява възможността да се използват единични форми за „бъдеще време“ на глаголи от „свършен вид“ като 'ще изляза' (при невъзможно единично 'изляза').

Ако 'ще' беше 'футурен детерминатор' като например 'утре в 5 ч.', единичните форми за „бъдеще време“ нямаше да са възможни, както не е възможен изразът „Утре в 5 ч. изляза“, защото 'бъдещият ориентационен момент' сам по себе си не може да повлияе върху логическата неистинност на формулата, към която се свежда значението на 'тотализираните' (перфективните, свършените по вид) форми за „сегашно време“. Те по форма са 'континуативни', а 'континуативността' имплицира в съвременния български език, както беше посочено, 'нетотализираност' на 'означаваното действие спрямо ориентационния момент':  $T . (C \rightarrow \bar{T}) \rightarrow \bar{T}.C$ .

Както и в поредиците от форми за „сегашно време“ на глаголи от „свършен вид“, 'континуативността', съобщавана от окончанията за „сегашно време“ в „сложната форма за бъдеще време“, не се отнася вече към действието, означено с основата на формата „за сегашно време свършен вид“, а се отнася към съобщаваната от цялата сложна форма 'категорична наложителност на това действие'. Например във формата „ще изляза“ 'излизането' е 'тотализирано' и, разбира се, не може да бъде едновременно 'континуативно', но 'наложителността на тотализираното излизане' се оказва 'континуативна' по отношение на всеки ориентационен момент, с който един или друг, контекстов или ситуационен, детерминатор свързва тази 'наложителност'.

Изложеното схващане за семантиката на така наречените форми за „сегашно“ и форми за „бъдеще време“ е напълно прецизно от логическо гледище по отношение на новобългарската и сърбохърватската глаголна система. То може да се отнесе и към съвременната словенска глаголна система, доколкото и в съвременния словенски език не се използват форми на така нареченото „просто бъдеще време“. По отношение на глаголната система в останалите славянски езици (включително и старобългарския) цялостното приемане на гореизложеното схващане е невъзможно – пречи „простото бъдеще“.

Наличието на „просто бъдеще време“ в съвременните славянски езици говори за ирелевантност на семона 'континуативност' в глаголните грамеми на тези езици. Докато в българския, сърбохърватския и словенския език грамемата „сегашно време“ може да се определи като 'континуатив' ( $M \cdot C$ ), в останалите съвременни славянски езици формите за „сегашно време“ могат да означават и действия 'континуативни', т. е. 'извършвани в ориентационния момент', и действия 'неконтинуативни', т. е. 'неизвършвани в ориентационния момент' ( $C \vee \overline{C}$ )<sup>21</sup>. Това именно прави възможни единичните форми за „сегашно време“ на глаголи „от свършен вид“: докато 'тотализираността' и 'континуативността' са несъвместими като релевантни семони в една грамема –  $\overline{T} \cdot \overline{C}$ , 'тотализираността' е съвместима с неопределеността спрямо семона 'континуативност' –  $T \cdot (C \vee \overline{C})$ . Допустимостта на това неопределено от към 'континуативност' „сегашно време“ ( $C \vee \overline{C}$ ) за глаголи от „свършен вид“ ( $T$ ) се доказва логически от '(винаги) истинната формула'<sup>22</sup>:  $T \cdot ((C \rightarrow \overline{T}) \vee (C \rightarrow (T \vee \overline{T}))) \rightarrow T \cdot (C \vee \overline{C})$ .

21 Трябва да се обърне внимание, че семонът 'континуативност' не бива да се разбира като „абсолютна непрекъснатост“ на действието. Достатъчно е информаторът да мисли едно конкретно действие като 'непрекратено', за да може да си послужи в съвременния български език с 'континуатив'. И на български, както и на руски, е възможно на въпрос „Какво правиш?“ да се отговори „Чета“, въпреки че е малко вероятно „четенето“ да не е прекъснато в момента на отговарянето (примера вземам от И. К. Бунина, Система времен старославянското глагола, Москва, 1959, с. 148). От това обаче не следва, че семонът 'континуативност' е ирелевантен за новобългарските глаголни грамеми. Релевантността му е напълно доказана от невъзможността на единичните форми „за сегашно време“ на глаголи от „свършен вид“. В подобна ситуация като отговор са възможни и английското „I'm reading“, и турското „okuyorum“, които са безспорни 'континуативи'.

22 Вж. бел. 13 под черта в тази статия.



Като се вземе пред вид, че във формите на „простото бъдеще“ не се съдържа модална морфа, подобна на новобългарското 'ще', трябва да се приеме, че грамемата „просто бъдеще“ е индикативна, т. е. не съвпада с грамемата „бъдеще време“ в славянските езици, които не разполагат с „просто бъдеще“. Това се потвърждава и от невъзможността да се преведат с „просто бъдеще“ например на руски език български изрази, в които форми за „бъдеще време“ (т. е. 'категорично-презумптивни' форми) съобщават за действия, ориентирани към 'момента на говоренето' или към 'минал момент'. Така, българският израз „Кой ще ми каже!“ (отговор на въпрос „Кой ти каза?“) получава руски превод „Кто мог мне сказать!“; а не „Кто мне скажет!“<sup>23</sup>. Ако грамемата „сложно бъдеще“ в притежаващите „просто бъдеще“ славянски езици не е индикативна, това се дължи не на „спомагателния глагол“, който сам е във форма за „просто бъдеще“ и не е модален, а на семантиката на участващия в морфемата на „сложното бъдеще“ инфинитив, който поради метаязиковото му използване в славянската лингвистика като название („представителна“, „основна“ форма) на глаголната лексема напоследък неправилно не се разглежда като форма на модалност, т. е. като наклонение.

Ирелевантността на семона 'континуативност' спрямо глаголните грамеми в притежаващите „просто бъдеще“ славянски езици обяснява и липсата на грамемите „минало свършено“ и „минало несвършено време“. В съвременния български език тези две грамеми са в еквиполентна опозиция – формите за „минало несвършено време“ са 'континуативни', а формите за „минало свършено време“ са 'неконтинуативни', т. е. означават действието като 'прекратено' в ориентационния минал момент<sup>24</sup>. Ирелевантността на семона 'континуативност' прави невъзможно противопоставянето между „минало свършено време“ и „минало несвършено

23 Вж. Ю. Маслов, Очерк болгарской грамматики, с. 243.

24 В българските граматически ръководства грамемата „минало свършено време“ не се описва точно. Тя се определя като „основно минало време“, т. е. като „време“, ориентиращо действието само към 'момента на говоренето'. В действителност формите за „минало свършено време“ ориентират действието винаги към „определен минал момент“. Срв. Ц. Младенов, Миналите времена в брезнишкия говор. Статъи и материали по българской диалектологии, вып. 9 (Москва, 1959), с. 19; също М. А. Леонидова, Употребление временных и видовых форм в русских переводах И. Вазова (прошедшие времена). Год. СУ, Филол. факултет, LIV, 1 (1959/60), с. 117 и 118.

време“. Наистина в лужишките езици съществуват различни форми за „минало свършено време“ („аорист“) и „минало несвършено време“ („имперфект“), но там „аорист“ се образува само от „перфективни“ глаголи, а „имперфект“ само от „имперфективни“, така че фактически еквиполентната опозиция между грамемите „аорист“ (’неконтинуативен претеритив’) и „имперфект“ (’континуативен претеритив’), характерна за съвременния български език, е заменена в лужишки със субординационна („видова“) опозиция, т. е. в лужишки съществува едно „минало време“, формите на което се образуват с различни окончания за „перфективните“ и за „имперфективните“ глаголи<sup>25</sup>. Това „минало време“ е субординационно противопоставено като маркиран член спрямо грамемата, наричана в сравнителната граматика на славянските езици „перфект“, а в българската граматика „минало неопределено време“. Маркирацията се мон на това „минало време“ фигурира и в новобългарските „определени минали времена“, към които принадлежат „минало свършено“ и „минало несвършено време“. Той е посочената вече (на стр. 7) ’ориентация на действието към определен момент’ (съкратено: *M*)<sup>26</sup>.

В тези славянски езици, в които няма „определени минали времена“, „перфектът“ като грамема, в която се монът *M* е ирелевантен, изпълнява с помощта на контекстови детерминатори функциите и на маркираните със семона *M* „определени минали времена“. „Перфектът“ във всички славянски езици съдържа само един релевантен се мон – ’претеритивността’ (*P*, вж. стр. 8).

И така, във всички славянски езици, в които има „просто бъдеще време“, съществуването на тази форма сигнализира, че грамемите, наричани обикновено „сегашно време“ и „бъдеще време“, не са идентични с грамемите, наричани със същите имена

25 Срв. A. Dostál, Aorist a imperfektum v lužické srbštině z hlediska slovesného vidů. Acta Universitatis Carolinae, Philologica – supplementum, Praha, 1959 (= Slavica Pragensia I), c.113–121; F. V. Mareš, Praetirum simplex v lužické srbštině (K otázce luz. srb. aoristu a imprefekta ve srovnání s jinými slovanskými jazyky), ibid. c.123–131.

26 Че за грамемата „минало неопределено време“ в съвременния български език се монът *M* е ирелевантен, т. е. че за тази грамема важи  $M \vee \bar{M}$ , личи от възможността формите на „миналото неопределено време“ да се свързват с ’моментни контекстови детерминатори’: „Събудил съм се днес в 5 часа“. Вж. Л. Андрейчин, Към характеристиката на перфекта (минало неопределено време) в българския език, Сб. Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, София, 1957, с. 58–59.

в граматическите описания на тези славянски езици, които не използват „просто бъдеще“. В славянските езици без „просто бъдеще“ грамемата „сегашно време“ съдържа два релевантни семона – *C* (’континуативността’) и имплицирания от него *M* (’ориентация към момент’). В останалите славянски езици днес грамемата „сегашно време“ съдържа само един релевантен семон – *M*.<sup>\*\*</sup>

\*

В старобългарския език обаче грамемата „сегашно време“ не може да се третира нито като ’континуатив’ ( $C \rightarrow M$ ), нито като грамема, характеризираща се само с един релевантен семон – *M*. Да се третира старобългарското „сегашно време“ като ’континуатив’ ( $C \rightarrow M$ ) пречи „простото бъдеще“, използвано редовно в старобългарските паметници за превод на гръцкия  $\sigma$ -футурум ( $\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omicron\nu\nu\ \mu\omicron\nu\omicron\lambda\epsilon\kappa\tau\iota\kappa\acute{o}\varsigma\ \chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ ). От друга страна, онези съчетания от форми за „сегашно време“ на глагола  $\text{нм'ѣтн}$  или глагола  $\text{х'ѣт'ѣтн}$  и инфинитив, които превеждаме на съвременните славянски езици с „бъдеще време“, подтикват мнозина да говорят за „описателно бъдеще време“ в старобългарския език и да виждат в съответните съчетания заченките на новобългарското „описателно“, т. е. образувано с помощта на ’ще’ „бъдеще“.<sup>27</sup>

В действителност почти без изключение в старобългарските паметници „описателните форми за бъдеще време“ са калки на съответни словосъчетания в гръцките оригинали на старобългарските преводи – срещу  $\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$  + инфинитив ( $\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omicron\nu\nu\ \lambda\epsilon\rho\iota\phi\rho\alpha\sigma\tau\iota\kappa\acute{o}\varsigma\ \chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ ) стои  $\text{нмамь}$  + инфинитив или по-рядко  $\text{хошт'ж}$  + инфинитив, срещу  $\omicron\upsilon\ \mu\acute{\eta}$  + конюнктив стои  $\text{нѣ нмам}$  + инфинитив. При това положение да се изследва семантиката на „старобългарските“ форми (сложни и прости) за „бъдеще време“ ще рече фактически да се изследва семантиката на съответствията им в евангелския гръцки език. Само отклонението от калкирането на гръцкия оригинал (и то когато не е случайно и когато се докаже, че не се касае за разночетене в оригинала или за реминисценция от

<sup>\*\*</sup> Текстът оттук до края на статията е прибавен във второто издание (вж. бележката \* на първата страница). – бел. А. И.

<sup>27</sup> Вж. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, С., 1958, с. 203.

аналогичен текст) носи сигурни сведения за състоянието на старобългарската глаголна система.<sup>28</sup>

Именно едно такова отклонение от дословността на старобългарските преводи е заместването на гръцкото „сегашно историческо време“ с „аорист“ или „имперфект“. На този факт обикновено се дава стилистично обяснение: преводачът бил чувствувал, че „сегашното историческо, толкова обикновено сега, ...би придало на разказа много простонароден, приказен тон“<sup>29</sup>. Едно такова обяснение обаче трудно може да се споразумее с конкретната история на преводите, които получава на старобългарски гръцкото евангелско „сегашно историческо“. По всичко изглежда, че първоначалният превод на евангелието не е познавал „сегашното историческо“, а после, при ревизия на преписите, в текстовете се вмъкват спорадично форми за „сегашно време“ срещу гръцките форми на *praesens historicum*.<sup>30</sup> А известно е, че именно при ревизия на един текст изпъкват най-ярко стилистичните особености на изразите. Наистина ревизорите са сближавали превода с гръцкия оригинал, но ако промяната е водела до „простонароден, приказен тон“, тя е нямало да бъде направена, защото отношението на ревизорите към „простонародното“ е

---

28 Поради това съвсем не може да се смята за приемливо схващането, според което изучаването на граматическата система на езика в един превод „принципно по нищо не бива да се отличава“ от изучаването на граматическата система в едно оригинално произведение (И. К. Бунина, пос. съч., с. 5). Естествените човешки езици съдържат синонимни изрази и при превеждане отношението между честотите на всеки от синонимните изрази в превода се влияе от отношението между честотите, които имат съответствията на синонимите в оригинала (особено когато тези съответствия се определят въз основа на подобия в структурите на превеждания и преводния израз, т. е. когато се казва, че преводният израз 'калкира' превеждания). Преводният текст може да бъде пряко показателен за състоянието на един естествен човешки език само когато много носители на този език са активни билингвисти, т. е. постоянно сами превеждат от същия и на същия език, от който е преведен текстът.

29 А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. IV, М.–Л., 1941, с. 158. Срв. и В. В. Виноградов, Русский язык, М.–Л., 1947, с. 573. Впрочем Потебня излага мнение още на Я. Грим. Срв. за същото схващане и W. Havers, Handbuch der erklärenden Syntax, Heidelberg, 1931, с. 4.

30 В. Вондрак, който първоначално отказва да се съгласи с мнението на Л. Меје и Фр. Миклошич за липсата на „*praesens historicum*“ в старобългарския език (срв. W. Vondrák, Vergleichende Slavische Grammatik. В. II, Göttingen, 1908, с. 273–274), по-късно приема, че старобългарският език изобщо не е познавал „сегашното историческо време“ (вж. V. Vondrák, O cksl. Překladi evangelia v jeho dvou různých částech. Daničičev zbornik, 1925, с. 9–27). Срв. и К. Норáлек, Evangeliáře a čtveroevangelia, 1954, с. 186–187.

било много по-отрицателно, отколкото отношението на Кирил и Методий, които, както се знае, са се застъпвали за „народния език“. Замените на първоначалните претеритиви с форми за „сегашно време“ при ревизиите на текста говорят в подкрепа на схващането, че „сегашното историческо“ не е било присъщо на старобългарския език и при ревизията е било въвеждано именно защото е било чуждо на народно-разговорния обиход.

Не са налице достатъчно основания да се твърди, че липсата на „*praesens historicum*“ се доказва чрез несигурния *argumentum ex silentio*.<sup>31</sup> Касае се за напълно разпознаваеми форми на „сегашното историческо време“ в гръцкия оригинал, който представлява „свещен“ за християните, а не „простонароден“ („*vulgär*“ по Grimm – Havers) текст, форми, преведени на старобългарски пак с добре разпознаваеми „*praeterita*“ при наличието на също така добре различими старобългарски форми за „сегашно време“. Очевидно, в старобългарската грамема, наричана „сегашно време“, е имало компонент, който не е позволявал аломорфите на морфемата ѝ да се използват за означаване на минали събития. Известният френски езиковед Ж. Вандриес още в 1914 г. обръща внимание, че за да може да се използват формите на „сегашното време“ за „по-изразително“, „по-нагледно“ разказване на минали събития, „трябва в езика областите на сегашното и миналото да бъдат граматически неясно очертани“.<sup>32</sup> В старобългарския език тези области са били ясно очертани и затова формите „за сегашно време“ не е можело да съобщават за действия от миналото.

Следователно старобългарската грамема „сегашно време“ се отличава както от грамемата „сегашно време“ в съвременните южнославянски езици, така и от грамемата „сегашно време“ в останалите славянски езици – противопоставена е ’еквиполентно’ на грамемите, наричани „минали времена“ и съдържащи семона ’претеритивност’ (*P*), защото се характеризира задължително с липсата на семона ’претеритивност’, т. е. може да се определи като ’непретеритив’ ( $\bar{P}$ ).<sup>33</sup> Тя може да се определи като  $\bar{P} . M'$ ,

31 W. Havers, цит. съч., с. 4.

32 В. Вандриес, Язык, М., 1937, с. 101.

33 Така определя старобългарската грамема „сегашно време“ Н. С. Трубецкой (вж. N. S. Trubezkoy. *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien, 1954, с. 156). Само че в грамемата „сегашно време“ в старобългарски участва релевантно и семонът *M*, за който Трубецкой не говори.

т. е. като 'неприключеност на действието в момента на говоренето'. Трябва да се обърне внимание, че се касае за 'неприключеност', а не за 'непрекратеност' на действието, т. е. действието може да не се върши в момента на говоренето – достатъчно е съобщаващият да го смята за 'неприключено'.

Тъй като 'тотализираните' („перфективните“) основи не свързват приключването на действието специално с момента на говоренето, семонът 'тотализираност' не е несъвместим със семона 'непретеритивност', както е несъвместим със семона 'континуативност' – 'непретеритивната' и същевременно 'тотализирана' форма ( $\bar{P} \cdot M \cdot T$ ) означава действие, което (1) 'в момента на говоренето не е приключено, т. е. не принадлежи към миналото', и 2) от съобщаващия се представя като нещо 'цялостно'. 'Тотализираността' на основата детерминира 'непретеритивността' на окончанието по такъв начин, че старобългарската „перфективна“ форма за „сегашно време“ (или по-точно за „неминало време“) означава „бъдещо действие“. Очевидно старобългарската грамемата „просто бъдеще“, както и грамемата „просто бъдеще“ в съвременните славянски езици, е 'индикативна' – в нея не се съдържат релевантни модални семони.

Трябва да се очаква следователно, че „бъдещо действие“ ще може да се означава и с форми за „сегашно време“ на глаголи от „несвършен вид“, стига да са налице край тези форми контекстови футорни детерминатори. Такива изрази в старобългарските паметници може да се намерят. Срв. например в Мариинското евангелие (Лука, 17, 8): по томъ ꙗко н ꙗещи тѣ за грѣцко метὰ ταῦτα φάγουσιν καὶ πίουσιν οὐ. Тук по томъ е футурен контекстов детерминатор, който отправя 'яденето' и 'пиенето' към „бъдещето“, а за старобългарските глаголи ꙗестн и пнѣтн не може да има съмнение, че са от „несвършен вид“.<sup>34</sup>

34 Не се съмнява в „имперфективността“ на ꙗестн и пнѣтн А. Ваян, който в старобългарската си граматика между примерите за „présent imperfectif“ със значение на „futur duratif“ сочи и израз, съдържащ ꙗемъ и пнемъ (Матей 6, 31): не ꙗѣте сѧ оубо ꙗлѣште· што ꙗемъ ли што пнемъ ли ꙗемъ одѣждемъ сѧ (А. Vaillant, Manuel du vieux slave. Paris, 1948, §2 45). Само че в случая в гръцкия оригинал стои „τί φάγομεν ἢ τί πίνομεν ἢ τί περιβαλώμεθα“, т. е. касае се не за превод на „futurum“, а за превод на „coniunctivus aorists“, срв. „описателните конюнктиви“ с *vá* срещу тези форми в дѣиотикѣ: „τί *vá* φάγομεν ἢ τί *vá* πίνομεν“ (Τὰ Ἱερὰ Γράμματα. Ἀθῆναι, 1956). Ако все пак се дискутира около „вида“ на ꙗестн и пнѣтн,

Разликата между значенията на старобългарския „аорист“ и старобългарския „имперфект“ също не е идентична с разликата между новобългарските съответствия на тези форми. Ако се вземат пред вид нормалните новобългарски преводи на старобългарските „имперфективни“ аористни форми с „перфективни“ (срв. Супр. сб. 33, 10–11, *стѣн ... тече къ коумноу* – „Светецът ... изтича при кумира“; или Супр. сб. 390, 26–27 *молн нѣк'то фарисей га да гастъ съ' ѿнимъ* „Помоли някакъв фарисей господата да яде с него“), трябва да се предположи, че старобългарският „аорист“ е означавал само 'тотализирани' действия, т. е. пазел е старото „перфективно“ значение на индоевропейския аорист, с което се характеризира „аористът“ в гръцки език и днес.<sup>35</sup> Старобългарският „аорист“ е бил не 'неконтинуативен претеритив' –  $P . M . \bar{C} . (T \vee \bar{T})$ , какъвто е в новобългарския език, а 'тотализиран („перфективен“) претеритив' –  $P . M . (T \rightarrow \bar{C})$ . Разлика между старобългарската грамема, наричана „аорист“, и лужишката грамема, наричана обикновено със същото название, няма. Разлика обаче има между структурите на полиморфемите, носители на съответните грамеми в старобългарски и лужишки. В старобългарски семонът 'тотализираност' се носи от „аористните“ окончания. Тези окончания детерминират „перфективно“ всяка глаголна основа, която сама може да бъде и „перфективна“ ( $T$ ), и 'безразлична към „видовата“ опозиция' ( $T \vee \bar{T}$ ).<sup>36</sup> В лужишки

---

дискутира се дали тези глаголи е можело да бъдат и от „свършен вид“. Че те са били преди всичко „имперфективни“, никой не се съмнява. Вж. А. Dostál, *Studie o vidovém systému v staroslověnině*, 1954, с. 126–127 и 141–143. А щом се приеме, че „имперфективната“ грамема участва като 'немаркиран член' в 'субординационна опозиция' с 'маркиран член' „перфективната“ грамема, въпросът, може ли да бъдат *ѣстн* и *пнѣн* и „перфективни“, отпада – в с и ч к и „имперфективни“ глаголи може да бъдат и „перфективни“!

35 Оставям засега без проверка традиционната хипотеза, че „асигматичният“ и „сигматичният“ аорист имат еднакви значения.

36 „Видовата“ опозиция в старобългарски, както и днес във всички славянски езици, е 'субординационна', а не 'еквиолентна'. т. е. така наречените „имперфективни“ основи са „неопределени по вид“ ( $T \vee \bar{T}$ ), а не 'нетотализирани' ( $\bar{T}$ ). Срв. заб. 8 на с. 5. Противното мнение, защитено в най-последно време от А. Достал (вж. посоч. в заб. 34 на с. 22. негова студия, по-специално стр. 16, но и *passium*), поне за старобългарски не може да се смята за обосновано. Достал сочи невъзможността на чешките „имперфективни претерити“ *psal* и *šel* да се свързват с „перфективизиращи“ контекстови детерминатори като *náhle* (внезапно) и *rojednou* (изведнъж), но дори да се приеме за доказана 'нетотализираността' ( $\bar{T}$ ) на „имперфективните“ основи в съвременния чешки език, от нея пряко няма да следва, че и в старобългарски „имперфективните“ основи са били

семонът 'тотализираност' се носи само от морфи, принадлежащи към глаголните основи, защото основите определят еднозначно с кои аломорфи да бъде представена в глаголните форми на лужишкото „просто минало време“ окончателната 'претеритивна' ( $P . M$ ) морфема (вж. заб. 25 на с. 18.).

„Имперфектът“ в старобългарската епоха също не е бил 'континуативен претеритив'. Морфологичният анализ говори, че се касае за 'нетотализиран претеритив' ( $P . M . \bar{T}$ ), противопоставен в еквиполентна опозиция на 'тотализирания претеритив' ( $P . M . T$ ), наричан обикновено „аорист“, и заедно с него образуващ маркирания член на субординационна опозиция, който се характеризира с релевантния семон 'ориентация към определен момент' ( $M$ ) и в това отношение се противопоставя на 'неопределеното откъм моментна ориентация' ( $M \vee \bar{M}$ ) старобългарското Л-причастие.<sup>37</sup>

---

задължително 'нетотализирани' ( $\bar{T}$ ). Освен това валидността на Досталовото твърдение стои под съмнение и за съвременния чешки език. Вж. Св. Иванчев, Контекстово обусловена ингресивна употреба на глаголите от несвършен вид в чешкия език, Год. СУ, Филологически факултет, LIV, 3, 1959/60, отд. отп., с. 19 нт. Иванчев цитира и изрази от съвременната чешка литература, които сякаш направо опровергават Достал. Ето един от тях: „Jevše chvíli po rovině, náhle produce sjížděli.“ В действителност въпросът е сложен. Досталовото наблюдение специално за несъчетаемостта на *psal* и *šel* с *náhle* или *rojednou* е вярно, но не с „имперфективността“ на тези глаголни форми трябва да се обяснява констатираната несъчетаемост. И на български са невъзможни изрази като „Той изведнъж вървя“, макар че е съвсем естествено да се каже „Те изведнъж се струпваха“. „Марката“, която прави невъзможно свързването на глаголи като 'вървя' (*jíti*) с наречия като 'изведнъж' (*rojednou*), явно не е „несвършеният вид“, защото и 'струпвам се' и 'sjížděti' са от „несвършен вид“. Тя е приблизително това, което Ю. Маслов (вж. посоч. в заб. 10 на с. 9. изследване, с. 186) нарича „статальный способ действия“.

37 Трябва да се обърне внимание, че така наречените „имперфектни форми на глаголи от свършен вид“ за старобългарски за терминологично недоразумение – винаги можем да си представим съответен „имперфективен“ глагол, чиято „форма“ да бъде „имперфектът“ на който да е „перфективен“ старобългарски глагол. Срв. Ю. С. Маслов, Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках, Вопросы славянского языкознания, вып. 1, М., 1954, с. 123. Мнението, защищавано и от И. К. Бунина (пос. съч., с. 88–89), че в старобългарски е възможен „имперфект от перфективни глаголи“, не е подкрепено с конкретен анализ на уж доказващите тази възможност примери от Клоцовия и Супрасълския сборник. Фактически даже форми кате  $\text{дд'ѣшѣ}$  (Супр. сб. 207, 15) може спокойно да се извеждат от „имперфективни глаголи“ – в случая  $\text{*дд'ѣти}$  (срв.  $\text{в'ѣд'ѣти}$ , атематичен в „сегашно време“ глагол!). В Зографското евангелие (Лука 4, 1)  $\text{дд'ѣшѣ}$  стои срещу гръцко  $\text{ἔα}$  (т. е. „имперфект“ от  $\text{ἐάω}$ ), а в Мариинското евангелие на същото място стои  $\text{да'ѣшѣ}$ . С други думи,  $\text{дд'ѣшѣ}$  отговаря на новобългарското 'даваше', а не на днес „перфективното“ 'дадеше'.



И така семонът 'континуативност', релевантен компонент на новобългарската грамема, наречена „сегашно време“, не се явява релевантно в нито една старобългарска глаголна грамема. Естествено е да възникне въпросът, кога този семон придобива днешната си роля в българската глаголна система. Както и изобщо в езиковата история, за абсолютна (календарна) датировка не може да се мисли, но може да се твърди, че появата на семона 'континуативност' като релевантен семон в нашата глаголна система трябва да се отнесе към времето, когато „имперфектът“ сменя основата си – започва да се образува не от своята основа (обикновено съвпадаща с „инфинитивната“), а от основата, от която се образуват и формите на „сегашното време“.<sup>38</sup> Самият факт, че се свързват 'претеритивни' окончания с презентна основа, говори за промяна в семантиката на тази основа, която не може вече да бъде 'непретеритивна' и става 'континуативна', т. е. ориентира действието не спрямо 'момента на говоренето', а спрямо 'ориентационен момент'. Това пък, от една страна, прави възможно „сегашното историческо време“, а, от друга страна, изключва „простото бъдеще време (на глаголи от свършен вид)“.

Причините за релевантизирането на семона 'континуативност', отразило се така сериозно върху развитието на българската глаголна система, досега не са търсени. За установяването им се изисква специално изследване. От настоящата работа обаче става ясно, че появата на „сегашното историческо време“, изчезването на „простото бъдеще“ и смяната на основата, от която се образуват формите на „имперфекта“, в развоя на българския език са структурно свързани процеси и поради това се налага да бъдат проучвани общо.

Чрез установените в настоящата работа символи резултатите от направения семантичен анализ на „простите глаголни времена“ в историята на българския език може да се представят по следния начин:

---

38 За този процес повече вж. у К. Мирчев, цит. съч., с. 196.

Език	Грамема	
	Традиционно название	Семонен състав
Стбг.	Сегашно време несвършен вид	$M . \bar{P} . (T \vee \bar{T}) . (C \vee \bar{C})$
Нвбг.	Сегашно време несвършен вид	$M . (P \vee \bar{P}) . (C \rightarrow \bar{T})$
Стбг.	Сегашно време свършен вид (просто бъдеще)	$M . \bar{P} . T . (C \vee \bar{C})$
Нвбг.	Сегашно време свършен вид – логически невъзможно	$\overline{M . (P \vee \bar{P}) . T . (C \rightarrow \bar{T})}$
Стбг.	Имперфект несвършен вид	$M . P . \bar{T} . (C \vee \bar{C})$
Нвбг.	Минало несвършено време несвършен вид	$M . (P \vee \bar{P}) . (C \rightarrow \bar{T})$
Стбг.	Имперфект свършен вид – логически невъзможно	$\overline{M . P . T . T . (C \vee \bar{C})}$
Нвбг.	Минало несвършено време свършен вид – логически невъзможно	$\overline{M . (T \rightarrow P) . (C \rightarrow \bar{T})}$
Стбг.	Аорист несвършен вид – логически невъзможно	$\overline{M . P . T . T . (C \vee \bar{C})}$
Нвбг.	Минало свършено време несвършен вид	$M . P . (T \vee \bar{T}) . \bar{C}$
Стбг.	Аорист свършен вид	$M . P . (T \rightarrow \bar{C})$
Нвбг.	Минало свършено време свършен вид	$M . P . T . \bar{C}$